

**ДИСКУРС ЖІНОЧОГО ХАРАКТЕРОТВОРЕННЯ
У КІНОПОВІСТІ О.ДОВЖЕНКА «ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА»**
(До 120-річчя від дня народження Олександра Довженка)

С. О. Максимчук-Макаренко,

*Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка,
вул. Києво-Московська, 24, м. Глухів, 41400, Сумська обл., Україна,
E-mail: atraversiamo91@mail.ru*

У статті розглядаються жіночі образи, створені О. Довженком у його автобіографічній кіноповісті «Зачарована Десна». Акцентується увага на неабиякій майстерності митця при змалюванні художніх портретів його матері й прабаби. Автором розвідки пропонується власна типологія жіночих характерів даного твору.

Ключові слова: образ, жіночий архетип, добро і зло, мати, прабаба, Матір Божя.

Постановка проблеми. Пріоритетним завданням нашого суспільства є розбудова незалежної української держави, що немислимо без пробудження національної самосвідомості українців. Важливим чинником цього процесу є ретельне вивчення духовної спадщини нашого народу, творчості таких класиків, як І. Котляревський, Т. Шевченко, М. Кропивницький, Леся Українка, В. Винниченко, М. Хвильовий та ін. Варто звернути увагу на те, що вповні стало можливим це зробити лише в наші часи, з оприлюдненням раніше невідомих матеріалів та документів, які багато десятиліть зберігались у закритих для широкого загалу спеціальних архівах.

Найбільше потерпіли від комуністичної цензури, як відомо, митці, що творили в радянську добу. До першої когорти таких художників належить Олександр Довженко – кінорежисер і письменник зі світовим ім'ям.

Творчість Довженка в українській літературі – явище унікальне. Його феномен виявився в умінні філософсько-аналітичного проникнення у внутрішню сутність людини, а ліричне переживання піднесене до рівня світорозуміння.

Як справедливо наголошував С. Плачинда, «на всі події і явища – великі і малі, епохальні і буденні – О. Довженко дивився очима народу. Він перейняв усі кращі риси народу: працьовитість, мудрість, невмирущий оптимізм, безпосередність вдачі, гумор» [4, с.7]. Відтак цілком логічно, що віковічні народні традиції, фольклор на повну силу відбилися в кінематографічній творчості і літературному доробку митця. Яскравим свідченням цього є кіноповість «Зачарована Десна», в якій дивовижний світ фантастики своїм корінням сягає глибин народної уяви, перегукується з гоголівськими «Вечорами на хуторі біля Диканьки» (отим левом на березі Десни – образом могутньої фантазії майбутнього митця, мовчазною бесідою коней, що її підслухав малий Сашко, «фамільною вороною», яка вже років з півтора ста завідувала погодою на сінокосі).

Проявилось це і в змалюванні характерів Довженкових героїв – діда Семена, який був схожий на Бога, батька – невтомного хлібороба, великого косаря дядька Самійла.

З особливим трепетом і любов'ю виписані Довженком жіночі образи. Напевно, це зумовлено тим, що жінка в Україні завжди була берегинею сімейного вогнища, національних, духовних і морально-етичних цінностей. У цьому контексті доречно згадати І. Франка, який наголошував, що мірою культурності будь-якого народу може служити те, як той народ обходиться з жінками [5, с. 244].

Аналіз досліджень і публікацій. Про необхідність вивчення образів героїнь О. Довженка наголошувалося у працях Ю. Барабаша, О. Килимника, О. Плачинди, О. Поляруша. Неабияку цінність у розвитку дослідницької Довженкіади мають праці Р. Корогодського, С. Тримбача, В. Марочка, О. Безручка та інших.

Незважаючи на незгасаючий інтерес до постаті О.Довженка систематичне дослідження жіночих образів у літературній спадщині митця наразі відсутнє. До цього часу це питання за великим рахунком залишається відкритим. Саме необхідність залучення до наукового обігу такого матеріалу й зумовлює **актуальність нашої наукової розвідки.**

Метою дослідження є цілісне і системне вивчення жіночих образів в автобіографічній кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна».

Реалізація мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- з'ясувати ступінь вивчення досліджуваної проблеми;
- простежити вплив народнопоетичної творчості, на жіночі образи в кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна»;
- дослідити особливості Довженкових жіночих характерів;
- простежити напрями пошуків Довженком ідеалу жінки.

Об'єктом вивчення є кіноповість О. Довженка «Зачарована Десна».

Предмет дослідження – типологія жіночих характерів у кіноповісті О.Довженка «Зачарована Десна».

У своєму автобіографічному творі кіноповісті «Зачарована Десна» Довженко вивів два центральні й один опосередкований жіночі типи. Центральні це, звичайно ж, мати і прабаба Марусина, а опосередкованим є, на нашу думку, образ Матері Божої, до якої так часто звертаються обидві героїні: мати – у своїх молитвах, а прабаба Марусина – зі своїми численними проханнями когось покарати.

Звичайно, О.Довженко не ставив собі за мету подати образи матері і прабаби як ідеальні. Адже як зауважував І.Франко «ідеал єсть поняття якогось предмета, із котрого виключені всякі темні, злії, неінтересні і підлії свойства. Понятіє ідеалу вимагає, щоби предмет, могутий назватися ідеалом, був зовсім досконалий, без змазі і хиби...» [5, с. 399]. Ні мати, ні тим більше прабаба цим вимогам, ясна річ, не відповідали. Разом із тим саме ці постаті з усього твору запам'ятовуються чи не найкраще.

Перша жінка, з якою зустрічаємось у «Зачарованій Десні», – мати малого Сашка. У кіноповісті лише один раз прозвучить її ім'я – Одарочка. Саме так, ласкаво назвав її письменник, для якого мати була найголовнішою і найвеличнішою людиною в його житті. «Образ матері, – наголошував митець, – у нечисленному ряді жіночих образів заступив собою всі інші» [2, с. 567]. І це не дивно. Адже саме мати вимолила у Бога життя своєму останньому синові, можливо, інтуїтивно вгадуючи в ньому визначну особистість у майбутньому.

В образі матері письменник подає щось на кшталт національного жіночого архетипу – жінки, зануреної у побутові, часом не вирішувані проблеми (згадаймо хоча б те, як Одарці Єрмолаївні не подобалася власна хата з вікнами, що повростали в землю, і де не було замків) [1, с.11], стійкої (неможливо навіть уявити, як вона взагалі змогла пережити смерть дванадцяти дітей), дещо самотньої (не дивлячись на наявність численних родичів), але все-таки «невгамовної», як скаже сам автор, у повсякденних турботах.

Уже з перших рядків твору постає образ матері-трудівниці, матері-годувальниці, яка «чого тільки не насадить в городі – і огірки, і гарбузи, і картоплю, і малину, смородину, тютюн, квасолю, соняшник, мак, буряк, лободу, укроп, моркву – бо нічого в світі так не любить, як саджати що-небудь у землю, щоб проізрастало...» [1, с.5]. Так же безкорисливо вона своєю широкою українською душею любить людей, прагне їм допомогти, лікуючи молитвою «від зубів, пристріту й переляку» [1, с.13]. Посеред «каруселі» повсякденних турбот про хліб насущний, втомлена працею, мати знаходить час, аби допомогти тим, хто потребує її любові і захисту. Їй хотілося відчутти себе потрібною. Адже людина, яка допомагає іншим – уже не самотня у цьому світі. Жінка відчуває себе щасливою, творячи добро, позаяк щиро вірить, що за це їй уготоване райське життя на небі поміж святими.

З усією повагою і любов'ю до найдорожчої в світі людини, але й з деяким сумом, Довженко все-таки подає у творі епізоди, що демонструють неписьменність, «темноту» його матері. Доброю ілюстрацією до цього є сцена зі знищенням Псалтиря «діда-чорнокнижника»: «ту чорну книгу вона часто рвала нишком на шматки і розкидала у хліві, в кошарі, в гарбузах, у малині, а вони ніби самі зліталися самі до шкіряної палітурки» [1, с. 12]. І далі: «...зрештою, мати крадькома таки знищила Псалтир. Вона спалила його в печі по одному листочку, боячись палити зразу весь, щоб він часом не вибухнув і не розніс печі» [1, с. 6].

Не менш комічно змальовано прагнення матері потрапити до раю. «Ось де я гляньте, – було показувала на якусь святу душу коло Божої Матері угорі картини Страшного суду. – Бачите? Мати так часто тикала пучкою в цю праведну душу, що у душі вже замість лиця стала коричнева пляма, як столиця на географічній карті» [1, с. 13].

Це, по суті, приклад демонстрації письменником певної інтелектуальної обмеженості пересічної української селянки кінця XIX – початку XX століття. Інтуїтивно героїня, ймовірно, відчуває це й сама, а відтак не виключено, що на рівні підсвідомості в неї спрацьовує своєрідний захисний механізм, який знаходить у свою чергу специфічний компенсатор – оте саме знахарство. У цьому контексті варто нагадати, що це була доба, коли в темному українському селі знахарок, повитух, ворожок дійсно поважали і боялися. Більше того, до порад цих «месій» дослухалися і зазвичай неухильно слідували їхнім настановам, якими б абсурдними вони не були. Подібні приклади можна віднайти і в українській класичній літературі. Так, у драмі М. Кропивницького «Замулені джерела», аби вилікувати дружину від нервового розладу, чоловік за присудом старої бабки-ворожки взяв її на ланцюг, заборонивши при цьому давати їй їсти й пити.

Мабуть, саме тому певну надію на свою «надприродну» силу має й Одарка Єрмолаївна. Та тільки сила її насправді в іншому – безмежній, здобутій із глибин серця, із закутків душі силі Матері, Матері, котра, як ніхто інший, захистить, благословить, приголубить, порадіє, Матері, яка дарує життя і весь безмежний світ.

Місцями, змалювання ліричного образу матері подано під впливом народної пісні: «Коло хати мати-зозуля кує мені розлуку...», «Довго-довго, не один десяток років буде проводити мене мати, дивлячись крізь сльози на дорогу, довго хреститиме мені слід і стоятиме з молитвами на зорях вечірніх і ранішніх, щоб не взяла мене ні куля, ні шабля, ні наклеп лихий» [1, с.32].

Ліричності твору додає й епізод народження єдиної донечки в сім'ї Довженків – сестрички малого Сашка. З якою теплотою й невідомою синівською любов'ю описує письменник почуття матері: «Ти вже проснувся синочку? А я тобі ляльку принесла, дівчинку! Ось бачиш яка! ... Яка красива. Ну, лялечка! – ніжно і зворушливо промовила мати. – І позіхає глянь. Голубонько ж ти моя сизенька, квіточка... На щасливому матиному лиці, що сяяло і мовби світилося від радості, я побачив сльози...» [1, с.22]. Ніжність і проникливість цієї сцени зворушує й зачаровує, адже немає нічого в світі більш таємничого і сокровеного, ніж народження нового життя. А для матері, яка втратила чотирьох дітей, чотирьох «синів-соловейків», народження доньки – справжній подарунок небес!

На протигагу матері подається в кіноповісті ще один неперевершений, досконалий у своєму змалюванні образ – образ прабаби малого Сашка. Портретні характеристики прабаби Марусини у творі дещо знижені. «Вона була малесенька і така прудка, і очі мала такі видючі й гострі, що схватись од неї не могло ніщо в світі, – описує її автор «Зачарованої Десни». І додає: «Їй можна було по три дні не давати їсти. Але без прокльонів вона не могла прожити й дня. Вони були її духовною їжею» [1, с.10]. Вона не виконує традиційну жіночу функцію по збереженню духовних і культурних людських цінностей. Як видно зі змісту кіноповісті, прабаба не є зразком жіночності в традиційній манері української класичної літератури, яка згідно з християнською мораллю завше наділяє дійових осіб жіночої статі життєвою

мудрістю, умінням вибачати, любити, співчувати. Однак саме в цьому криється одне з протиріч твору: не дивлячись на відштовхуючу, на перший погляд, характеристику, прабабка Марусина викликає невіддільну симпатію у читачів, оскільки постає в образі однієї з тих міфологічних грецьких фурій, маленьких відьмочок, які не обов'язково на шабаш літають, але життя отруюють. По суті, це яскравий гумористичний персонаж. Жіночка, яка найбільше в світі любила прокльони, що «лилися з її вуст невинним потоком, як вірші з натхненного поета» вражає своєю здатністю автоматично проклинати все, що попадається їй на очі: «свиней, курей, поросят, щоб не скугикали, Пірата, щоб не гавкав і не гидив, дітей, сусідів. Кота вона проклинала щодня по 2 – 3 рази так, що він трохи згодом був якось захворів і здох десь у тютюні» [1, с.10].

Для цього, поза сумнівом, теж треба мати хист. Недаремно, автор напише рядки про те, що «це була *творчість* (курсив наш – С. М.-М.) її палкої, темної престарілої душі» [1, с.10]. Яскравим прикладом тут може бути одна з кращих сцен повісті – перетворення бабиних прокльонів у пісню, яку вона виспівує, мов колядку:

Та не орача в полі-і-і, ні косарика в лузі,
Не дай бо-о-же,
Та ні косарика в лузі, ні купця в дорозі,
Ой, ні купця в дорозі, ні рибалочки в морі [1, с.15].

Щоб змалювати це, необхідне не лише письменницьке вміння індивідуалізувати образ, виділити в ньому точну деталь, а передусім – глибоке відчуття народної мови, відчуття, що очевидно, народжується і зростає з людиною, всмоктується з материнським молоком.

Така характеристика прабаби Марусини дає підстави стверджувати, що малий Сашко не надто любив її. Швидше за все він її боявся, йому було неприємно і страшно, «коли баба клене». Він був ображений, що остання потопила кошенят у копанці. Прикметно, що прабабка Марусина завжди з'являється під «зловісний скрип дверей» і, за словами матері, саме вона на картині Страшного суду, що висіла на стіні «лизала гарячу сковороду за свій довгий язик і за те, що була велика чаклунка» [1, с.12].

Вельми символічним у кіноповісті є епізод, коли помирає прабаба і водночас народжується дитинка – дівчинка. Життя не зупиняється, воно йде далі, воно продовжується й оновлюється. Сашко прокидається і бачить діда, голосіння якого були сповнені стражданням від втрати матері. Проте подія, яка принесла багато страждань дідові, викликала зовсім протилежну реакцію у хлопчика: «Ой, коли б хто знав, яка то радість, коли вмирають прабаби, особливо зимою, в стареньких хатах! Яка то втіха! Хата враз стає великою, повітря чисте, і світло, як у раю!» [1, с.23].

Це були враження малого Сашка. Разом із тим нема жодного сумніву (це читається поміж рядками кіноповісті), що дорослий Олександр Довженко описував цей образ з любов'ю, усмішкою, гумором, які є властивими більшості українців.

Прикметно, що прабаба Марусина з'явиться ще раз у літературній творчості О. Довженка – в авторському спогаді про сценарій і фільм «Земля» в образі жінки небалакучого чумака Григорія Харитини. Остання так само «любила голосно клясти геть чисто все, що потрапляло їй на очі» і так само «без прокльонів не могла прожити навіть годину. Вони ринули з її вуст безупинним потоком, як вірші в поета, з найменшого приводу. Прокльони були немовби творчістю її пристрасної й темної престарілої душі» [1, с.60]. Цей повтор, дубляж героїні-фурії ще раз доводить нам незабутність цього образу в душі автора.

Протиставляючи образи матері й прабабки, автор ставить питання про неможливість подолання жіночої суті, дуальність жіночої душі – її потягу до любові, співчуття і водночас підступності і жорстокості, які не йдуть у жодне порівняння з чоловічими. Гарною ілюстрацією до цього є рядки в кіноповісті, де «мати годує своїх

ворогів – діда й бабу – та догоджає їм» з однією лише мрією потрапити у рай як «боляща великомучениця», а прабабка, аби помститися матері, яка довго її не годувала «накупила в церкві свічок проти матері й поставила їх перед Богом сторч догори. А од цього вже ніяка людина не могла потрапити в рай» [1, с. 13]. А як зраділа мати смерті прабаби, плачучи, тільки для того, «аби дід не обижався»!

Довженко, звичайно ж, дещо іронізує над своїми героїнями, реалізує в них гендерний стереотип протилежних жіночих типажів, порушуючи питання про природу жіночого щастя і розуміння жіночих обов'язків у житті. Але є й те, що об'єднує цих жінок. У створених Довженком жіночих типах занадто багато гіркого присмаку, безпорадності, незахищеності перед жорстокими обставинами повсякденного життя. Вони страждають від втраченої за тяжкою роботою молодості, любові, дружби, щасливого і безтурботного материнства, що за великим рахунком у цілому відображає кризу тогочасного суспільства.

Питання, порушені Довженком у кіноповісті «Зачарована Десна», багато в чому відображують загальнолюдські проблеми. Трагічна, але разом із тим і комічна картина світу, мотиви життя і смерті, що в творі межують, ідуть рука об руку, ставлять знак рівності між позитивними й негативними, добрими і злими, красивими й непривабливими зовні героїнями О. Довженка. Межа між добром і злом у творі не надто чітка. Так, прокльони прабаби Марусини, що з погляду християнського вчення є гріхом, визивають ніщо інше, як усмішку, а народження нового життя і радість матері подається в один день зі смертю прабаби і стражданням діда. Героїнь кіноповісті важко поцінювати користуючись лише критеріями добродетельності чи порочності.

Над усіма перипетіями, що мають місце у кіноповісті, возвеличується постать Божої Матері – єдиний жіночий образ, який не викликає жодних сумнівів чи суперечностей. У творі він відіграє вельми важливу функцію. Автор звертає на нього особливу увагу, свідченням чого є наступні рядки: «Не вдаючись глибоко в історичний аналіз деяких культурних пережитків, слід сказати, що у нас на Україні прості люди в Бога не дуже вірили. Персонально вірили більш у Матір Божу і святих – Миколая-угодника, Петра, Іллю, Пантелеймона. Вірили також в нечисту силу. Самого ж Бога не те щоб не визнавали, а просто з делікатності не наважувались утруждати безпосередньо. У жінок була своя стежка: вони довіряли свої скарги Матері Божій, а та вже передавала Сину чи Святому Духу-голубу» [1, с. 9].

Цілоком природно, що обидві героїні «Зачарованої Десни» – і мати, і прабабка – теж постійно апелюють до Божої Матері. Майже всі монологи (прокльони-молитви) прабаби звернені до «Цариці Небесної, святої великомучениці, заступниці милостивої, Матері Божої» [1, с.10, 14]. Саме поруч з Матір'ю Божою все життя мріє знайти собі місце у Раю мати малого Сашка. І саме від її гнівного погляду ховався в малині «маленький ангел».

Таке гречне ставлення до образу Божої Матері обумовлено тим, що він завжди був і залишається символом християнської жертвності, святої материнської любові.

Висновки. Зображуючи жіночі персонажі в кіноповісті «Зачарована Десна», автор виявив неабиякий хист письменника-психолога. На прикладі постаті своєї матері він створив образ пересічної української жінки – жінки-матері, жінки-трудівниці, жінки-берегині домашнього вогнища, без особливих високих устремлень та інтересів, як найбільш поширений реальний тип дійсності кінця XIX – початку XX століття. Так само майстерно поданий комічний портрет прабаби Марусини – жінки-фурії. Гармонійно вписується в загальну канву кіноповісті й образ Матері Божої – жінки-символу. Він, поза сумнівом, є справжньою окрасою Довженкового твору.

Подальші перспективи роботи вбачаємо у дослідженні типології жіночих характерів в інших літературних творах О. Довженка.

SUMMARY

DISCOURSE OF THE FEMALE CHARACTERS IN OLEKSANDR DOVZHENKO FILM-STORY "CHARMED DESNA"

S.O. Maksymchuk – Makarenko,

*Hlukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko,
24, Kievo-Moskovska St., Hlukhiv, Sumska Obl., 41400, Ukraine,*

E-mail: atraversiamo91@mail.ru

The article deals with female characters created by Oleksandr Dovzhenko in his autobiographical film-story "Charmed Desna". The exceptional skill of the artist in the depiction of artistic portraits of his mother and great-grandmother is stressed. The author's own typology of female characters of this work is proposed.

Keywords: *character, female archetype, good and evil, mother, great-grandmother, God's Mother.*

РЕЗЮМЕ

ДИСКУРС СОЗДАНИЯ ЖЕНСКИХ ХАРАКТЕРОВ В КИНОПОВЕСТИ А. ДОВЖЕНКО «ЗАЧАРОВАННАЯ ДЕСНА»

С.А. Максимчук-Макаренко,

*Глуховский национальный педагогический университет им. А. Довженко,
ул. Киево-Московская, 24, г. Глухов, 41400, Сумская обл., 41400, Украина,*

E-mail: atraversiamo91@mail.ru

В статье рассматриваются женские образы, созданные А. Довженко в его автобиографической киноповести «Зачарованная Десна». Акцентируется внимание на невероятном мастерстве писателя при изображении портретов его матери и прабабки. Автором статьи предлагается собственная типология женских характеров данного произведения.

Ключевые слова: *образ, женский архетип, добро и зло, мать, прабабка, Матерь Божья.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Довженко О. Вибране: для старшого шкільного віку / Олександр Петрович Довженко; упорядкув. текстів та передмова О. Таранченко. – Вид. 2-ге, без змін. – К. : Національний книжковий проект, 2011. – 320 с.
2. Довженко О. Зачарована Десна. Кіноповісті. Оповідання / Олександр Петрович Довженко. – К. : Дніпро, 1969. – 590 с.
3. Кропивницький М. Твори в 6-ти т. / Марко Кропивницький. – К. : Держлітвидав УРСР, 1958. – Т. 2. – 539 с.
4. Плачинда С. Олександр Довженко: життя і творчість / Сергій Плачинда. – К. : Рад. письменник, 1964. – 318 с.
5. Франко І. Поезія і її становисько в наших временах / Іван Франко // Франко І. Я. Збір. творів: у 50-ти томах. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 26. – 463 с.

Надійшла до редакції 19 лютого 2014 р.